

O'RTA ASR MUSULMON SHARQI KIMYOSI VA TIBBIYOTIGA OID MANBALAR HAMDA ULARNING TAHLILI

Abdurahimov Javlonbek Bahodirjon o'g'li

*Farg'ona davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi tel:
+998901503112, e-mail: abdurahimovjavlonbek11@gmail.com*

Annotatsiya: *Ushbu Tezisdagi O'rta asrlarda musulmon Sharqi kimyosi va tibbiyotiga oid va hozirda mana shu sohalarga bag'ishlangan eng muhim deb hisoblanayotgan ayrim manbalar tadqiq qilingan. Xususan, Ibn an-Nadimning "Kitob al-Fihrist al-'ulum" ("Ilmlar bibliografiyasi oid kitobi"), Al-Xotib al-Bag'dodiy qalamiga mansub "Ta'rix al-Bag'dod" ("Bag'dod tarixi"), Ibn al-Qiftiyning "Ixbor al-'ulamo' bi akhbor al-hukamo" ("Hakimlar xususidagi xabarlar bilan olimlarni tanishtirish kitobi"), Ibn al-Usaybi'aning "Uyun al-anbo' fi tabaqot al-atibbo" ("Tabiblarning toifalariga oid asosiy xabarlar") nomli asarlari haqida ayrim mulohazalar keltirilgan.*

Kalit so'z va iboralar: *Leyden, kimyo, tibbiyot, Jobir ibn Hayyon, Ibn al-Qiftiy, Ibn an-Nadim, Al-Xotib al-Bag'dodiy, Ibn al-Usaybi'a, Fixrist.*

SOURCES ON THE CHEMISTRY AND MEDICINE OF THE MEDIEVAL MUSLIM EAST AND THEIR ANALYSIS

Abdurahimov Javlonbek is the son of Bahodirjon

*Teacher of the Department of World History of Fergana State University
phone: +998901503112, e-mail: abdurahimovjavlonbek11@gmail.com*

Abstract: *In this Thesis, some sources related to the chemistry and medicine of the Muslim East in the Middle Ages and which are now considered the most important in these areas are researched. In particular, Ibn an-Nadim's "Kitab al-Fihrist al-'ulum" ("The Book of the Bibliography of Sciences"), "Tarikh al-Baghdad" ("History of Baghdad") by Al-Khatib al-Baghdadi, Ibn al-Qifti's "Ikhbar al-'ulamo' bi akhbar al-hukamo" ("The Book of Acquainting Scholars with Information About Judges"), "Uyun al-Anba' fi Tabaqat al-Atibbo" ("The Categories of Doctors" by Ibn al-Usaybi'a some comments about his works named "main messages about".*

Key words and phrases: *Jabir ibn Hayyan, Abu Ali ibn Sina, Abu Bakr al-Razi, chemistry, medicine, Ibn an-Nadim, Central Asia, Eastern Renaissance.*



Kirish. O'rta asrlarda musulmon Sharqida kimyo va tibbiyot sohalarining rivoji hamda ayni yo'nalishda ijod qilgan allomalarning ilmiy faoliyati va merosiga oid masalalarni yoritishda X–XIII asrlarda yaratilgan bio-bibliografik manbalar muhim ahamiyatga egadir. Bu borada, Ibn an-Nadimning “Kitob al-Fihrist al-‘ulum”, al-Xotib al-Bag‘dodiyning “Ta’rix al-Bag‘dod”, Ibn al-Qiftiyning “Ixbor al-‘ulamo’ bi axbor al-hukamo”, Ibn al-Usaybi‘aning “Uyun al-anbo’ fi tabaqot al-atibbo” nomli asarlari sohadagi eng ishonchli manbalar hisoblanadi.

Ibn an-Nadimning “Kitob al-Fihrist al-‘ulum” (“Ilmlar bibliografiyasi oid kitobi”) ilk bor nemischa izohlar bilan 1872-yilda Leypsigda professor G.Flugel [10. 725] tomonidan nashr qilingan. Ayni asarning ikki qismdan iborat ingliz tilidagi tarjimai 1970-yilda J.Boyard tomonidan Nyu-Yorkda [12. 1137] e’lon qilingan. Muallifning hayoti va faoliyatini bugungi kunga qadar J.Fyuk [7. 259-389] maxsus tadqiq etgan.

Al-Xotib al-Bag‘dodiy qalamiga mansub “Ta’rix al-Bag‘dod” (“Bag‘dod tarixi”) nomli asarning asl arabcha nusxasi va uning nemischa tarjimai 1901-yilda J.Braun [4. 897] tomonidan nashr qilingan. Kitob 1985-yilda ingliz tiliga ham tarjima qilingan bo’lib, u Londonda [3. 956] chop etilgan.

Ibn al-Qiftiyning “Ixbor al-‘ulamo’ bi axbor al-hukamo” (“Hakimlar xususidagi xabarlar bilan olimlarni tanishtirish kitobi”)ni asl arabcha nusxasi ilk bor 1903-yilda J.Lippert [5. 356] tomonidan e’lon qilingan bo’lib, u mashhur islomshunos A.Muyuller tarafidan nashrga tayyorlangan edi. Asardagi ayrim kamchiliklar ingliz tilidagi qo’shimcha izohlari bilan chop qilingan 2005-yildagi nashrida bartaraf etilgan. Ushbu nashr professor Ibrihim Sams-ad-Din tomonidan Bayrutda [6. 326] e’lon qilindi.

Ibn al-Usaybi‘aning “Uyun al-anbo’ fi tabaqot al-atibbo” (“Tabiblarning toifalariga oid asosiy xabarlar”) nomli asarining nemischa tarjimai ilk bor yuqorida ismi tilga olingan A.Muyuller tomonidan 1885-yilda Leydenda [13. 1059] e’lon qilingan edi. 2020-yilda mazkur asar E.Savaj-Smit, S.Sueyn, G.J. van Gelderlarning umumiy muharrirligi ostida Leydenda mashhur Brill nashriyoti [8. 2510] tomonidan ingliz tilida chop qilindi

Asosiy qism. “Kitob al-Fihrist al-‘ulum” (“Ilmlar bibliografiyasi oid kitob”) – to’liq ismi Abu al-Faraj Muhammad ibn Is’hoq al-Nadim ibn Abi Ya’qub Is’hoq al-Varroq bo’lgan, taxminan 932–995-yillarda yashagan bag‘dodlik tarixchining asari. Olim ismidagi al-Varroq so’zi uni kutob savdosi bilan shug‘ullanganligidan, ya’ni kitobfurush bo’lganligidan dalolat beradi. Keltirilishicha, olti yoshidan boshlab u madrasada o’qigan va islomshunoslik, tarix, geografiya, tabiiy ilmlar, grammatika, ritorika va Qur’onshunoslik bo’yicha har tomonlama ta’lim olgan [10. 4-5].



“Kitob al-Fixrist al-‘ulum” 998-yilda yozib tugallangan. Asar fanda “Kitob al-Fihrist” (“Kitoblar katalogi”) nomi bilan ham mashhurdir. U o‘ninchi asr Islom ilmlari va adabiyoti tarixiga oid yirik to‘plami hisoblanadi. Unda 10 mingga yaqin kitob va 2000 muallif haqida so‘z boradi.

“Fixrist” turli davrlarda ijod qilgan mualliflar haqida adabiy tanqid bilan birga ma‘lumot beradi. An-Nadim turli to‘plam va kutubxonalaridan o‘z davrining boy madaniyatini erkin saralab, kataloglashtirgan. Tartib birinchi navbatda xronologik bo‘lib, asarlar to‘rtta ichki tartib bo‘yicha sanab o‘tilgan: janr; orfann (bob); maqala (nutq); Fixrist (butun kitob). Uning asosiy tizimining ushbu to‘rtta xronologik tamoyili tadqiqotchilarga asarni sharhlash, tushunib bo‘lmaydigan ma‘lumotlarni olish hamda Ibn an-Nadimning kompozitsiya, mafkura va tarixiy tahlil uslubini tushunishga yordam beradi [10. 6].

“Ta‘rikh Bag‘dod” (“Bag‘dod tarixi”) – asl ismi Abu Bakr Ahmad ibn Ali ibn Tabix ibn Ahmad ibn Mahdiy al-Shafiy bo‘lgan, 1002–1072-yillarda yashagan tarixchining asari. Fan tarixida asosan al-Xotib al-Bag‘dodiy yoki “Bog‘dodlik ma‘ruzachi” nomi bilan mashhurdir.

Al-Xotib al-Bag‘dodiy 1002-yil 10-mayda Bag‘dodning janubidagi Honikiya qishlog‘ida tug‘ilgan. U voizning o‘g‘li bo‘lib, yoshligidan otasi va boshqa shayxlar huzurida o‘qigan. Vaqt o‘tishi bilan u boshqa fanlarni ham o‘rganadi, lekin uning asosiy qiziqishi hadis ilmi edi. 20 yoshida otasi vafot etgach, u hadis izlash uchun Basraga boradi. 1024-yilda Nishopurga ikkinchi safarga otlanadi va Ray, Amol va Isfahonda hadis to‘playdi. Uning qancha vaqt sayohat qilgani noma‘lum, lekin o‘zining hisoblashlarida u 1028-yilda Bag‘dodga qaytadi. Biografik olimlardan biri al-Zahabiyning aytishicha, olimga zamondosh bo‘lgan o‘qituvchilar va an‘analar targ‘ibotchilari odatda to‘plagan narsalarni ma‘ruza yoki va‘zlarida ishlatishdan oldin al-Bag‘dodiyga tekshirtirishgan [2. 325].

Asarda asosan tibga oid muhim asarlar sanab o‘tilgan. Bu borada, Abu Zakariya Yuhanna ibn Mosavayh (777–857)ning “Ko‘z kasalliklari”, “Tibbiy ajoyibotlar”, “Arpaning suvi”, “Taomlar va sabzovotlarning xossalari”, “Ko‘z va uning tarkibini bilish” kabi 20 dan ortiq asarlari; Hunayn ibn Is‘hoq (809–877)ning tabobat, dorishunoslik va boshqa fanlarga oid 100 dan ortiq asarlari, shu jumladan ularning eng mashhurlari sanalgan “Ko‘z haqida o‘n maqola” va “Tibbiy masalalar” kabi asarlari to‘g‘risida ma‘lumotlar berilgan.

“Ixbor al-‘ulamo’ bi axbor al-hukamo” (“Hakimlar xususidagi xabarlar bilan olimlarni tanishtirish kitobi”) – to‘liq ismi Jamoluddin Abu-l-Hasan Ali ibn Yusuf Ibrohim ibn Abdulvohid ash-Shayboniy al-Qiftiy bo‘lgan, 1172-yilda Misrdagi Qift nomli shaharda tavallud topib, 1248-yilda Halabda vafot etgan tarixchining mashhur



asari. 1236-yil Halab hokimi tomonidan vazir etib tayinlagan Ibn al-Qiftiy umrining oxiriga qadar shu mansabda ishlagan [11. 412]. Hijriy 646 (milodiy 1248)-yili ramazon oyida Halabda vafot etgan tarixchi shahar chekkasidagi "Ibrohim maskani" (maqomi Ibrohim) yonida dafn etilgan.

Olimning bizgacha yetib kelganlari orasida eng muhimi – "Ixbor al-'ulamo' bi axbor al-hukamo" ("Hakimlar xususidagi xabarlar bilan olimlarni tanishtirish kitobi")dir. Bu asar ko'proq "Ta'rix al-hukamo" ("Hakimlar tarixi") nomi bilan mashhur. Unda qadim zamonlardan to muallif davriga qadar yashab o'tgan 414 olimning tarjimai holi berilgan bo'lib, ularning talaygina qismini Huroson va Movarounnahr olimlari tashkil qilgan. Mazkur asar 1903-yilda Leypsigda, 1908-yilda esa Qohirada nashr etilgan.

Asarda Jobir qalamiga mansub kimyoga oid asosiy asarlar quyidagicha tasniflangan: "Toshlar kitobi", "Ko'zgu kitobi", "Zahar va ziddi zahar kitobi", "Shafqat kitobi", "Yashirin imkoniyatni haqiqatga aylantirish kitobi", "Kimyo sirlari", "Kimyo usullari", "Aflotun kitoblariga tuzatishlar", "Achtitqilar", "Hossalar".

"Uyun al-anbo' fi tabaqot al-atibbo" ("Tabiblarning toifalariga oid asosiy xabarlar") – to'liq ismi Ibn Abi Usaybi'a Mu'affaq al-Din Abu al-'Abbos Ahmad ibn al-Qosim ibn Halifa al-Hazrajij (1203–1270) bo'lgan damashqlik tabib va tarixchi olim asari.

U o'zining tug'ilib o'sgan shahrida tibbiyotni, so'ngra Qohiradagi Nosiriy kasalxonasida oftalmologiyani o'rgangan bo'lib, bu yerda tabib va botanik Ibn al-Baytordan maxsus saboq olgan. Olim 1270-yilning yanvar oyida Damashq yaqinida vafot etgan [14. 79].

Uning "Uyun al-anbo' fi tabaqot al-atibbo" ("Tabiblarning toifalariga oid asosiy xabarlar") nomli katta to'plamining ikkita qo'lyozmasi mavjud. Birinchisi 1241-yilda tuzilgan, ikkinchi nashri esa ba'zi qo'shimchalar bilan 1884-yilda A.Myuller tomonidan tahrir qilingan [9. 924].

Mazkur kitob musulmon Sharqi tibbiyotining eng to'liq tarixini mujassam qilgan asar hisoblanadi. Unda Galenning yahudiylar va nasroniylar haqidagi ba'zi so'zlaridan iqtibos keltirgan. Hatto Galenning Rim kutubxonalari tarixi uchun eng katta ahamiyatga ega bo'lgan va so'nggi bir necha yil ichida qayta kashf etilgan "G'am haqida" asari eslatib o'tiladi. Unda Hunayn ibn Ishoqning ko'plab materiallari, jumladan, uning baxtsizliklari haqidagi shaxsiy hikoyasi va yunon ilm-fanini arab tiliga tarjima qilish harakatida faol ishtirok etgan tarjimonlar haqida ma'lumotlar berilgan.

Asar qismlarining tarjimalari turli yillarda yaratilgan. Masalan, Londondagi Qirollik Tibbiyot kollejida Galen bo'limining nashr etilmagan inglizcha tarjimalari ham




mavjud. 2011-yilda Amerika Qo'shma Shtatlari Milliy tibbiyot kutubxonasi tomonidan asarning to'liq tarjimasi e'lon qilingan. Ibn Abi Usaybi'aning kitobi 5 jilddan iborat bo'lib, jami 4513 betni tashkil etadi, undan muallifning turli tasodifiy she'rlari ham o'rin olgan. Bundan tashqari, keyinchalik Quddusda M.Plessner tomonidan 62 varaqli eslatmalar qo'shilgan. O'zida 380 nafar tabiblar haqidagi qimmatli ma'lumotlarni jamlagan asarda markaziy osiyolik olimlar haqida ko'plab qaydlar uchraydi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar, fan tarixini o'rganishda o'rta asrlarda yaratilgan bio-bibliografik tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularda avvalgi davrlarda yashab o'tgan olimlarning tarjimai holi va asarlarining mufassal ro'yxati keltiriladi. Ayni jihat turli fan sohalarida ijod qilgan alloma va mutafakkirlar to'g'risidagi ma'lumotlar bilan qulay tarzda tanishish imkonini beradi.

MANBALAR VA ADABIYOTLAR/ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА /REFERENCES

1. Абдуҳалимов Б. А. «Байт ал-ҳикма» ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 234 б.
2. Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды. В 3-х т.– Москва: Наука, 1983. – Т. 2. – 790 с.
3. Al-Baghdādī. The History of Baghdād. – London: Oxford Press, 1985. – 956 p.
4. Al-Khaṭīb al-Baghdādī. Ta'riḫ Baghdād wa Dhaīliḫ wa-l-Mustafād (Die Geschichte von Baghdād). – Leiden: E.J.Brill, 1901. – 897 s.
5. Al-Qifṭī Jamāl al-Dīn. Ta'riḫ al-ḥukamā'. / auf Grund der Arbeiten A.Müllers. / Ed. J.Lippert. – Leipzig: Theodor Weicher, 1903. – 356 s.
6. Al-Qifti. The Biographies and the Books of the Great Philosophers. / Ed. Ibrahim Shams-ad-Din. – Beirut: Dar al-Kotob Al-Ilmiyah, 2005. – 326 p.
7. Fück J.W. Ibn al-Nadīm // The Encyclopaedia of Islam. New Edition. – Vol. III. – Leiden: E.J.Brill, 1971. – 1342 p.
8. Ibn Abī Uṣaybi'ah. 'Uyūn al-anbā' fī ṭabaqāt al-aṭibbā'. The best accounts of the classes of physicians. – 5 vol. / Ed. and trans. by E.Savage-Smith, S.Swain, G.J. van Gelder. / in Handbook of Oriental studies. – Leiden: Brill, 2020. – 4513 p.



- 
9. Ibn Abi Useibia. Kitāb 'ayoun al inbā fī tabaqāt al atibā'. / Herausgegeben von A.Müller. – Königsberg: Selbstverlag, 1884. – 924 s.
 10. Ibn an-Nadim. Kitāb al-Fihrist. / vorbereiten der Veröffentlichung G.Flügel. – Zwei bände. – Leipzig: Verlag von F.C.W.Vogel, 1872. – 1342 s.
 11. Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. – Bd. I. Qur'ānwissenschaften, ḥadīṭ, Geschichte, Fiqh, Dogmatik, Mystik. – Leiden: E. J. Brill, 1996. – 945 s.
 12. The Fihrist of al-Nadim. / Ed. and trans. by B.Dodge. – New York: Columbia University Press, 1970. – Vol. II. – 1342 p.
 13. Ueber Ibn-Abî-Usseibi'a und seine Geschichte der Aerzte. / Ed. Aug. Müller. – Leiden: E.J.Brill, 1885. – 1059 s.
 14. Ullmann M. Islamic Medicine. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 630 p.

